

„ER ÉG AÐ GERA VEL Í LÍFINU?“ SIÐFRÆÐI OG SJÁLFSPEKING Í GÍSLA SÖGU SÚRSSONAR

Meginhugsunin í siðferðilegu uppeldi er sú að þrátt fyrir að það sé líkast til sífelld vinna og ævilöng að verða dygðug manneskja sé hægt að móta tilfinningar okkar og geðshræringar með aukinni þekkingu, umræðu og rökræðum um það hvernig við sjálf viljum vera og verða. Bókmenntir eins og Gísla saga Súrssonar gefa kost á að þróa og styrkja sjálfspekkingu nemenda ef þeir nálgast þær með hið sammannlega að leiðarljósi og tengja þær við bæði tíðarandann og eigið gildismat. Með því að setja sig í spor persóna og lesa söguna út frá þeim er hægt að skoða hvernig geðshræringar stýra athöfnum og gjörðum manneskja og koma í leiðinni upp um innræti þeirra, gildi og siðferði. Að sama skapi hvetur sú nálgun nemendur, án kvaða, til að spegla eigið líf og samfélag í bókmenntunum og hugsa um sitt eigið siðferðilega sjálf. Á þennan hátt er bókmenntakennsla tækifæri til siðferðilegs uppeldis.

Efnisorð: siðferðilegt uppeldi, Íslendingasögur, bókmenntakennsla, sjálfspekking, siðferðileg hugtök

INNGANGUR

Gísla saga Súrssonar kemur líklega ekki upp í huga margra þegar leitað er að námsefni fyrir unglunga til að hjálpa þeim að skilja tilveru sína eða bæta sitt innra og ytra líf. Í þessari grein er fjallað um kennslu Íslendingasögunnar Gísla sögu út frá siðfræðilegri nálgun. Annars vegar er sjónum beint að mikilvægi hins siðferðilega ímyndunarafis við að setja sig í spor sögupersóna og tengja við aðstæður þeirra, og hins vegar að siðferðilegum hugtökum og orðaforða til að varpa ljósi á dygðir og lesti sögupersóna, atburðarás og inntak sögunnar. Því er síðan velt upp hvort með þessu megi hjálpa unglungum að skilja bókmenntatexta og öðlast um leið tækifæri til að skilja betur sjálfa sig og samfélag sitt.

Rannsóknarspurningin sem leitast er við að svara er:

1. Hvernig hjálpar Íslendingasaga unglingum að skilja sitt eigið siðferði?

Til að svara þessari spurningu er m.a. leitað í niðurstöður rannsóknarverkefnis um Laxdæla sögu sem fram fór árin 2016–2019 í samvinnu við íslenskukennara í þremur grunnskólum hér á landi, einkum í viðtölin við kennara og upplifun þeirra af því að kenna Íslendingasöguna og samhliða kennsluefni um dygðasiðfræði. Unnið var úr viðtölunum með eiginlegum rannsóknaraðferðum þar sem notuð var ítarleg kóðun og síðan þemakóðun, aðleiðsla og markviss ígrundun rannsóknargagna (Atli Harðarson o.fl., 2018; Creswell og Poth, 2018; Charmaz, 2014; Róbert Jack, 2018c; Þóra Björg Sigurðardóttir, 2018).

Í framhaldinu var útbúið kennsluefni með annarri Íslendingasögu, Gísla sögu (Róbert Jack og Þóra Björg Sigurðardóttir, 2021a, 2021b), sem byggðist á reynslunni af því fyrra með nokkrum viðbótum og það prófað í kennslu á unglingastigi. Í viðbótunum var tekið mið af nýlegum rannsóknum á málþroska barna, orðaforða og hugtakakennslu með það í huga að verja auknum tíma í kennslu orðaforðans áður en honum yrði beitt við greiningu á sögunni. Auk þess að lesa Gísla sögu með hliðsjón af verkefnum sem fjölluðu um siðferðilegar dygðir í sögunni, mannkosti persóna og siðlega breytni var lagt upp með kennslu á hugtökunum sjálfum í tengslum við almenna þekkingu nemenda og tíðaranda þeirra og reynt að byggja þaðan brú yfir í bókmenntirnar.

Ég byggji einnig á minni eigin reynslu sem íslensku- og heimspekikennari á unglingastigi í grunnskóla síðasta áratuginn og prófunum á kennsluefni með nemendum mínum. Í því samhengi hefur kennslunálgun Waldorf-uppeldisfræðinnar veitt mér innsýn í mikilvægi listrænna aðferða og skapandi vinnu í bókmenntakennslu. Fræðilegar undirstöður þessarar greinar eru þó kenningar um hið siðferðilega sjálf og hugtök um siðferðilegar dygðir.

SJÁLFIÐ OG SIÐFERÐILEG SJÁLFSPEKKING

Sjálfíð er margra alda heimspekilegt viðfangsefni sem enn er rætt af miklum eldmóði. Ef til vill mætti segja að Sókrates hafi reynt að krefja fólk um sjálfsþekkingu þegar hann pirraði það með sífelldum broddfluguspurningum og krefjandi rökræðum um hvað væri rétt og satt þegar rætt væri um réttlæti, fegurð, stjórnskipan o.s.frv. Markmiðið með þessum rökræðum var ekki síst að hjálpa fólki að þekkja styrkleika sína og veikleika, og gera því kleift að lifa lífinu vel. Hann taldi að með þekkingu yrðum við einnig dygðug.

Í Siðfræði Níkomakkosar fjallaði Aristóteles (1995) svo um vitneskju okkar um eigið siðferði sem leiðina til farsældar. Aristóteles taldi að við gætum orðið dygðug með auknum þroska, góðum venjum og ástundun siðferðilegra dygða auk þekkingar á þeim. Siðferðisþroska öðluðust menn með þessu auk siðvitsins eða hygginda (frónesis, sem var vitmunadygð) og það gerði okkur fær um að taka skynsamlegar ákvarðanir um rétta breytni í ýmsum aðstæðum út frá réttum tilfinningum. Tilfinningar og geðshræringar voru því lykilatriði í dygðasiðfræði Aristótelesar og æviverk hverrar manneskju að þroska og mennta þessar tilfinningar. Sjálfíð hjá Aristótelesi var því ekki aðeins vitmunalegt fyrirbæri heldur bæði tilfinningalegt og veraldlegt.

Á nýöld reyndi Descartes að útskýra sjálfið sem eins konar innri hugsandi og sjálfstæða verund. Hann vildi aftengja það ytri áhrifum og efnislegum forsendum (guði, innri líðan, samfélagi ...) til að styrkja stoðir hins frjálsa vilja og hlutlægrar hugsunar (en tók um leið úr því bæði hjartað og lungun). Elísabet af Bæheimi, sem var samtímamaður Descartes, reyndi að setja sjálfið aftur í samband við samfélagið, tilfinningalíf og ástríður sálarinnar með því að sýna fram á hversu móttækilegt og varnarlaust það væri fyrir þessum áhrifavöldum (Descartes, 2001; Elísabet af Bæheimi o.fl., 2017). Ýmsir aðrir höfundar lögðu út af heimspeki Descartes með það fyrir augum að bæta við hana, sýna fram á vankanta hennar eða lagfæra þau vandamál sem hún virtist skapa, bæði á þessum tíma og æ síðan, og hefur leitin að hinu sanna sjálfi verið mörgum heimspekingum og rithöfundum hugleikin.

Skáldsaga Virginíu Woolf frá 1928, *Orlando*, fjallar um samnefnda sögupersónu sem ferðast gegnum tímann, frá gullöld Elísabetartímans í Bretlandi, gegnum Viktoríutímans og allt fram á tuttugustu öldina. Hún sýnir hvernig söguleg og menningarleg áhrif breyta sýn okkar á heiminn. Á meðan samfélagshættir og þjóðfélagsaðstæður breytast frá einni öld til annarrar fylgist lesandinn með sögupersónunni þróast og breytast í takt við tíðarandann í gegnum samhangandi ævisögu. Auk þess lætur höfundur persónuna breyta um kyn og sjá þannig heiminn út frá öðrum líkama, kynhneigð, reynslu, kröfum og væntingum um leið og hún heldur nokkurs konar kjarnapersónueinkennum. Skáldsaga Woolf dregur upp mynd af því hvernig sjálfið mótast meðvitað og ómeðvitað í stöðugri samræðu manneskju við hugsanir sínar og reynslu, tilfinningar og geðshræringar, efnislegar forsendur og skáldlegan innblástur, hugmyndafræði og tíðaranda (Woolf, 1928/2017).

Síðar hafa ýmsar stefnur (póststrúktúralismi, sálgreining, feminískir heimspekingar, fyrirbærafræði) dregið fram margræðar forsendur sjálfsins, þætti eins og utanaðkomandi hvata, sögulega skilyrðingu, mátt tungumálsins og líkamlegar rætur hugsunarinnar (Braidotti, 1991; Schott o.fl., 2010).

Séu ómeðvitaðar undirstöður hugsunarinnar og ytri samfélagslegar aðstæður hins vegar ráðandi í sjálfinu tapast hinn frjálsi vilji og gerandahæfni manneskjunnar sem er grundvöllur þess að hægt sé að tala um sjálfsábyrgð og þekkingu á forsendum breytinga, hvort sem er í persónulegum eða samfélagslegum skilningi. Þannig hafa ólíkir höfundar eins og t.d. Rosi Braidotti (1991, 2011) og Charles Taylor (1989) reynt að endurreisa sjálfið með þessa meðvituðu hugsun að leiðarljósi ásamt því að gera bæði ráð fyrir utanaðkomandi áhrifum og innra lífi.

Í menntaheimspeki hafa siðferðilegar áherslur og möguleikar nemenda til að efla sitt eigið sjálf verið grundvöllur mannkostamenntunar og siðferðilegs uppeldis. Kristján Kristjánsson segir í bók sinni *The self and its emotions* (2010) að eðli hins siðferðilega sjálfs komi fram og kristallist í okkar eigin geðshræringum fremur en vitsmunum, sem síðan stjórni hversdagslegri hegðun okkar og siðferðilegum ákvörðunum. Við getum því jafnvel verið ómeðvituð um suma þætti sjálfsins en geðshræringarnar komi upp um vanþekkingu okkar.

Í grein sinni „Inn við beinið – Um sjálf og sjálfspækingu“ tekur Atli Harðarson undir orð Kristjáns og segir að sjálf manns sé „reglulegar og stöðugar eða lítt breytilegar tilhneigingar hans til geðshræringa“ (Atli Harðarson, 2010, bls. 12). Hann gerir takmarkaða

Þekkingu okkar á eigin sjálfi (sjálfsþekkinguna) að umtalsefni og bendir á hvernig þversagnir í sjálfsskilningi okkar birtast þegar líkamleg viðbrögð sýna fram á afstöðu sem er í andstöðu við meðvitaðar skoðanir. Þannig geta líkamleg viðbrögð komið upp um hvað okkur finnst *innst inni* og hver við erum í raun *inn við beinið*, t.d. með samviskubiti þegar okkur finnst við hafa gert eitthvað rangt með því að geta ekki sofið sofið á nóttunni út af áhyggjum yfir því sem við töldum okkur annars áhyggjulaus yfir eða köstum jafnvel upp þegar eitthvað gengur algjörlega fram af okkur sem við í orði kveðnu höfum samþykkt. Þessi vitneskja getur svo haft áhrif á breytt gildismat okkar. Við getum gengist við „raunverulegu gildismati“ í takt við geðshræringarnar en síðan getur vitneskjan um eigin geðshræringar líka stundum breytt þeim og okkur sjálfum um leið (Atli Harðarson, 2010, bls. 9–13).

Meginhugsunin í siðferðilegu uppeldi er sú að þrátt fyrir að það sé ekki einfalt mál sé hægt að móta siðferðilega eiginleika okkar. Að með aukinni þekkingu, umræðu og rök-ræðum um það hvernig við sjálf viljum vera og verða getum við borið kennsl á þessa eiginleika og ef við viljum breyta eða bæta okkur sjálf sé það hægt (með sjálfsaga, tíma og vana ...), þó svo að það geti krafist ærinnar fyrirhafnar.

Hér verður ekki farið nánar út í þessar skilgreiningar en þó lögð áhersla á að aukinn þroski og víska komi í kjölfar sjálfþekkingar og að hið siðferðilega sjálf sé mótað af mörgum mismunandi þáttum, svo sem: innræti og persónulegum einkennum, stöðu og reynslu, tilfinningalífi, hugsunum og þekkingu, umhverfi, hugmyndasögu og menningu. Þetta sjálf birtist okkur og öðrum svo með óbeinum hætti í okkar eigin tilhneigingum, geðshræringum og gildismati.

Siðferðileg sjálfþekking er síðan sá skilningur sem við höfum á þessum tilhneigingum, geðshræringum og gildismati. Það er hægt að móta og breyta geðshræringum og siðferðilegum eiginleikum okkar en til að gera það markvisst og meðvitað þarf að bera kennsl á þau, skilja þau og ræða, og til þess þarf orð og hugtök.

Hvernig tengist þetta Íslendingasögu eins og Gísla sögu? Jú, ein forsendan fyrir því að saga eins og Gísla saga höfði til okkar er að hún tali til okkar eigin sjálfs. Til þess að við getum tengt tilfinningar okkar, geðshræringar og gildismat slíkri sögu þurfum við að tengja (okkur) sjálf við hana. Það er hins vegar ekki sjálfgefið að það takist.

GÍSLA SAGA SÚRSSONAR

Gísla saga Súrssonar er víða kennd í grunnskólum og segir frá fólki af fyrstu kynslóðum eftir landnám Íslands. Hún er til í kennsluútgáfu fyrir elstu bekki grunnskóla og gjarnan notuð á unglingastigi. Gísla saga er fyrst skrifuð á handrit á 13. öld (líklega á árabílinu 1225–1275) en er sprottin úr munnlegri frásagnarhefð. Hinn varðveitti texti sögunnar er til í tveimur gerðum og er allmikill munur á þeim. Þær eru taldar töluvert yngri en upprunalegi textinn og fjarlægjar honum og því er í raun ómögulegt að segja til um hinn sanna uppruna textans, hvað þá höfundinn (Danielsson, 2008; Vésteinn Ólason, 1993, bls. 82, 124–125).

Í bók Ármanns Jakobssonar, *Illu fenginn mjöður: Lesið í miðaldatexta* (2015), kemur fram að Íslendingasögurnar hafi lengi vel verið taldar heimildir um forna tíma og raun-

verulega atburði. Þannig voru fyrstu rannsóknir á sögunum af sagnfræðilegum toga. Nú er fyrst og fremst litið á sögurnar sem dæmi um frásagnarlist og skáldskap sem þó eigi rætur sínar að rekja til ákveðinnar samfélagsgerðar og sögulegs samhengis, og fjalla fræðimenn nútímans um sögurnar sem texta en ekki veruleika.

Árman segir að hægt sé að nálgast miðaldertexta með tvenns konar móti, annars vegar sé hægt að skoða menningarlegt samhengi textans, þ.e. að reyna að skilja hvernig samfélagið var á þeim tíma sem sagt er frá og hvaða lögmálum það fylgdi. Hins vegar sé hægt að líta á hina sammannlegu breytni á ólíkum tímum og í ólíkum aðstæðum, eins margslungin og hún kann að vera, og draga lærdóm af því sem þar kemur fram (Árman Jakobsson, 2015, bls. 18–19). Hvorugt þessara sjónarmiða er hægt að hundsá þegar saga eins og Gísla saga er túlkuð og kennd þó hægt sé að leggja áherslu á annað sjónarmiðið frekar en hitt.

SIÐFERÐILEG NÁLGUN VIÐ BÓKMENNTAKENNSLU

Ímyndunaraflíð: Að setja sig í spor sögupersóna

Þegar kemur að því að kenna Íslendingasögu með áherslu á siðferðilegt uppeldi er mikilvægt að draga fram hið sammannlega til þess að tengja nemendur við þetta forna og framandi samfélag. Reyna verður að skilja sögupersónur og setja sig í spor þeirra fremur en að horfa úr fjarlægð á það sem gerir samfélagsgerðina frábrugðna því sem nemendur þekkja af eigin raun (sem gæti verið áhugavert út frá einhverju öðru sjónarmiði). Hættan við áhersluna á samanburð á samfélagsgerðum verður sú að nútímamanneskjan setji sig í kalt dómarasæti og beini sjónum að hinu ankannalega, úrelta og rangláta. Þar með er ekki sagt að ekki þurfi að fylgja ýmiss konar skýringar á menningu til að auka skilning nemenda á aðstæðum sögupersónanna. Í tilvikum Gísla sögu er t.d. grundvallaratriði að skýra út mikilvægi heiðurs og mannorðs í sæmdarsamfélagi. Einnig þarf að benda á hversu mikilvægu hlutverki ungar og ógefna konur gegndu fyrir heiður ættar, vöxt hennar og viðgang með t.d. nýjum bandamönnum.

En til að öðlast innsýn í líf fólks við þessar aðstæður er betra að setja fókussinn á fólkið sjálft og reyna að draga fram eiginleika þess til að skilja það, stöðu þess og breytni og jafnvel eigin tilfinningar og skoðanir um leið. Það er allavega mín reynsla af því að kenna bókmenntir í elstu bekkjum grunnskóla. Sú nálgun kemur heim og saman við viðhorf bókmenntakennara til fagsins í nýlegri rannsókn um íslenskukennslu í grunn- og framhaldsskólum (Kristján Jóhann Jónsson og Ásgrímur Angantýsson, 2018), áherslupætti grunnskólalaga og tilgang bókmenntakennslu eins og henni er lýst í Aðalnámsskrá.

Í lögum um grunnskóla (nr. 91/2008) segir að mikilvægt sé að nemendur „efli siðferðisþroska sinn og geti sett sig í spor annarra. Tilfinningar og reynsla nemenda gegna lykilhlutverki í þróun siðferðiskenndar þeirra sem felst í því að þeir tileinki sér hvað telst rétt og rangt, gott og slæmt í breytni fólks. Nemendur þurfa að taka siðferðilega afstöðu til álitamála og virða rétt hvers og eins til að láta skoðanir sínar í ljós [...] og bera virðingu fyrir öðrum“ (lög um grunnskóla nr. 91/2008; Mennta- og menningarmálaráðuneyti, 2016, bls. 37).

Í Aðalnámskrá segir einnig um bókmenntakennslu: „Í bókmenntum finna ungir lesendur fyrirmyndir og geta sett sig í spor persóna. Þannig getur bókmenntakennsla í skólum stuðlað að sterkari sjálfsmynd nemenda og kennt þeim umburðarlyndi í garð ólíkra menningarsamfélaga og minnihlutahópa“ (Mennta- og menningarmálaráðuneyti, 2016, bls. 99).

Í rannsókn um Laxdælu og siðferðilegt uppeldi í skólum (Atli Harðarson o.fl., 2018; Þóra Björg Sigurðardóttir, 2018) töldu kennarar að eitt af lykilatriðum þess að ná árangri við að kenna Laxdæla sögu væri að vekja áhuga nemenda á sögunni. Þetta viðhorf fór gjarnan saman við það að nemendur næðu á einhvern hátt að setja sig í spor persónanna. Kennarar töldu því í raun auðvelt að lesa Íslendingasögu án þess að tengjast efninu eða persónunum með þeim afleiðingum að hún skildi lítið eftir sig, og það kostaði jafnvel nokkra fyrirhöfn að færa söguna nær nemendum. Þetta gerðu kennararnir t.d. með því að spyrja nemendur hvað þeir hefðu gert í sömu sporum, leika leikrit þar sem aðstæður sögupersóna voru endurskapaðar eða fjalla sérstaklega um atburðarás út frá sjónarhorni ákveðinnar persónu. Með þessu móti væri hægt að örva nemendur til að lifa sig inn í söguna, sjá fyrir sér umhverfið og aðstæður og skilja sögupersónurnar betur.

Tökum sem dæmi aðstæður Þórdísar í Gísla sögu Súrssonar. Hún var elst fjögurra systkina og sögð bæði falleg og vel gefin. Hún átti í sambandi við Bárð frá Grannaskeiði í Súrnadal í Noregi. Þorbirni föður hennar hugnaðist sambandið ekki en þau létu sér fátt um finnast. Gísl, yngri bróðir hennar, var á sama máli og faðir þeirra en Þorkell bróðir þeirra var á bandi Bárðar. Eitt sinn var Gísl samferða þeim Þorkatli og Bárði og „[þ]egar minnst varði hjó Gísl Bárð banahögg“ (Gísla saga, 2017, bls. 6). Eftir þetta er sagt að vinátta þeirra bræðra hafi aldrei orðið söm. Hvergi er minnst á líðan Þórdísar og það ríkir þögn um hennar sjónarhorn. Má segja að þessi atburður hafi orðið sá fyrsti í röð atburða sem leiddu að lokum til þess að fjölskyldan flúði Noreg eftir að heimili hennar var brennt til ösku, og fluttist búferlum til Íslands.

Þögnin um hlut Þórdísar gefur tilefni til spurninga: Hverjar ætli tilfinningar Þórdísar hafi verið, hvaða skoðanir hafði hún og væntingar, hvernig leið henni, hvað beið hennar? Upplifði hún gjörðir Gísla, litla bróður síns, sem afskiptasemi um það sem honum kom ekki við eða sýndi hún umhyggjusemi hans fyrir heiðri hennar og fjölskyldunnar skilning?

Eitt af því sem einkennir Íslendingasögurnar sem bókmenntagrein er einmitt hófstíllt og hlutlaus afstaða sögumanns til atburðarásarinnar, það er lítið talað um tilfinningar og geðshræringar, textinn er ekki gildishlaðinn (a.m.k. ekki með lýsingarorðum) og sjónarhornið er oft fjarlæggt eða frá sömu hlið (þótt það sé reyndar ekki alltaf raunin með Gísla sögu) (Vésteinn Ólason, 1993, bls. 54–60). Atburðir og tími eru oft afgreidd í einni eða tveimur málsgreinum án þess að nánar sé farið út í smáatriði. Nemandi þarf því stöðugt að vera að fylla í eyðurnar með eigin ímyndunarafli og spurningum: Hvað er að gerast hér, hvernig var þessu háttað á þessum tíma, í hvaða stöðu eru þessar manneskjur? Ég er manneskja, hvað ef þetta henti mig? Gæti þetta gerst í dag?

Kosturinn við þetta hlutlaus sjónarhorn er að það gefur rými fyrir skapandi vinnu. En það getur kostað talsverða fyrirhöfn fyrir kennarann að finna áhugaverðar tengingar við persónur sögunnar, hitta á málefni sem talar til nemenda og fá þá til að setja sig í spor persónanna.

Það er gott að gera þetta í upphafsköflum bókarinnar til að fá nemendur með í ferðalagið í gegnum textann og til þess að þeir nái strax tengslum við aðalpersónur sögunnar.

Ein leið til að gera slíkt er að nýta sér þögn í textanum. Í fjórða kafla Gísla sögu segir frá siglingu systkinanna til Íslands eftir brunann í Súrnadal. Þessu eru gerð skil í texta bókarinnar í tveimur hlutlausum málsgreinum þótt ferðalagið hafi tekið 60 daga (100 daga í annarri útgáfu) á opnum báti og líkast til í alls kyns aðstæðum. Þarna er t.d. hægt að fá nemendur til að skrifa um aðstæður á knerrinum og innra líf þeirra sem komust af í brunanum og flúðu heimahagana vegna ófriðar. Það má fá þá til að setja sig í spor Þórdísar, sem hingað til hefur ekki sagt stakt orð þótt allur þessi hamagangur snúist í raun um afskipti af lífi hennar og framtíð, nú eða þeirra bræðra Þorkels eða Gísla og skoða togstreituna þeirra á milli um hag og framtíð fjölskyldunnar. Til að dýpka sjónarhorn nemenda er einnig gott að finna til upplýsingar um siglingar á þessum tíma, vistir og aðbúnað og ýmislegt fleira sem getur hjálpað þeim að gera sér myndir af ástandinu og lífa sig inn í aðstæðurnar. Einnig er hægt að nota myndlist, hugarflug með leiðsögn eða aðrar skapandi leiðir til að gera söguna lifandi fyrir nemendum.

Lykillinn er að finna hið sammannlega, sem er í þessu tilviki ást og ást í meinum, umhyggjusemi og afskiptasemi, skyldur gagnvart fjölskyldu, mannorð, systkinasambönd, óafturkræfir flutningar milli landa, ólíkur veruleiki kynjanna, umráðaréttur kvenna yfir eigin líkama og lífi, vinátta og svo framvegis. Áhersla á hið sammannlega í mismunandi aðstæðum og út frá mismunandi sjónarhornum og skoðunum eflir getu nemenda til að setja sig í spor persónanna. Slík kennsla vekur upp samhygð og hið siðferðilega ímyndunarafi sem er mikilvægt til að meta og greina hvað sé réttlátt og ranglátt í mannlegri breytni.

SIÐFERÐILEG NÁLGUN VIÐ BÓKMENNTAKENNSLU

Siðferðilegur orðaforði og hugtök

Þegar leggja skal áherslu á siðferðilegt innihald Íslendingasögu þarf yfirferð námsefnisins að vera fremur hæg þannig að færi gefist á að skoða athafnir og persónur af einhverri dýpt. Til þess er gagnlegt að vinna með greiningarhugtök og sameiginlegan siðferðilegan orðaforða. Hafa þarf í huga að orðaforði barna um siðferðilega eiginleika er misjafn og ekki hægt að gera ráð fyrir því að þau þekki orð yfir dygðir og lesti, þótt þau geti komið auga á dygðirnar og lestina og geti fundið fyrir tilfinningum sem tengjast þeim (Walker o.fl., 2017; Þóra Björg Sigurdardóttir, 2018).

Dygðasiðfræði er gjarnan byggð á hugmyndum Aristótelesar en hann tengdi siðferðilegar dygðir við meðalhóf sem lægi á milli tvennra öfga, annars vegar skefjaleyfis og hins vegar skorts. Þannig er hugrekki dygðin á milli fifldirfsku og hugleyfis, umhyggjusemi/hjálpssemi dygðin á milli afskiptasemi og afskiptaleyfis, hófsemi dygðin á milli græðgi og þess að neita sér um lífsins lystisemdir (meinlætis), sáttfýsi dygðin á milli ósáttfýsi/langrækni og eftirlátsssemi eða auðsveipni. Lestirnir eru því allt um kring og listin að lífa felst í því að feta meðalveginn á milli þeirra (Aristóteles, 1995). Dygðahugtök eins og hugrekki, umhyggjusemi, hófsemi og sáttfýsi geta hjálpað okkur að koma orðum að siðferðilegum eiginleikum sögupersóna í Gísla sögu. Til þess þarf að læra orðin og skilja þau, hugsa um þau og nota þau (Beck o.fl., 2013; LaRusso o.fl., 2016; Nation, 2013; Roessingh, 2016, Roessingh og Elgie, 2009).

Mér virðist sem að öðrum þræði fjalli Gísla saga nefnilega um dygðir eins og trygglyndi og heiðarleika, hjálpssemi og hugrekki og andstæða lesti þeirra. Ég hefði reyndar líklega átt að hafa þetta í öfugri röð, því Gísla saga fjallar kannski fyrst og fremst um lesti og það sem getur farið úrskeiðis í samskiptum manna á milli. Það minnir mig á það sem Simone de Beauvoir (1947/2018, 1965) sagði, að siðfræði fjallaði einmitt um það sem færi úrskeiðis í samskiptum og að þörfin til að skrifa væri drifin áfram af sömu ástæðum.

En þá er hægt að spyrja sig hvort það sé ekki að æra óstöðugan að bæta öðrum eins orðaforða við torræðan og gamaldags orðaforða Íslendingasagna. Er ekki nógu erfitt að stauta sig í gegnum orðaforða sögunnar?

Mín reynsla af íslenskukennslu á unglingastigi er sú að orðaforði Gísla sögu sem slíkur sé ekki erfiður. Það sem einkum er krefjandi er að tengja börn við þetta forna samfélag, henda reiður á ættum og tengslum sögupersóna, en fyrst og fremst að fá þau til að setja sig í spor persóna og lifa sig inn í söguna þannig að þau komist inn í atburðarásina. Orðin eru ekki vandamálið. Þetta styðja rannsóknir sem sýna að Íslendingasögurnar eru skrif- aðar með fremur takmörkuðum orðaforða. Heildarorðaforði Íslendingasagna er einnig gegnum gangandi sá sami, sem merkir að þegar nemandi hefur lesið eina Íslendingasögu er auðveldara að lesa aðra þar sem sömu orð koma fyrir (Eiríkur Rögnvaldsson, 1990, 1995). Það breytir því þó ekki að unglingar hafa mjög mismikinn orðaforða og misjafnar forsendur til að takast á við slíkan lestur (Freyja Birgisdóttir, 2016; Sigríður Ólafsdóttir o.fl., 2017).

Það eru hins vegar margir möguleikar á að útskýra og vinna með bæði orðaforða Íslendingasögunnar og siðferðilegan orðaforða, sérstaklega þar sem það er gert endur- tekið í tengslum við sögupersónurnar og atburðarásina sjálfa. Einnig er hægt að endur- segja kaflana í Gísla sögu til að allir fái söguna (líka þeir sem lesa ekki heima/sjálfir), sem er einfalt verk þar sem kaflarnir eru svo stuttir.

Hér á eftir fer dæmi um vinnu með siðferðilegan orðaforða eins og hún er sett upp í kennsluleiðbeiningum og verkefnaheftinu Siðferði og dygðir í Gísla sögu (Róbert Jack og Þóra Björg Sigurðardóttir, 2021a, 2021b):

- A. Útskýring á hjálpssemi [það er gott að skilgreina með nemendum og fá þau sjálf til að leita að andstæðum löstum].

Hjálpssemi: Að láta sig hag annarrar manneskju varða og aðstoða hana ef hún þarf á því að halda.

Löstur: Afskiptaleysi

Skefjaleysi: Afskiptasemi

Enska: Helpfulness, concern – indifference

- B. Umræður um hjálpssemi

1. Hvenær er gott að vera hjálpsamur?

2. Af hverju ætti fólk að vera hjálpsamt?

3. Hvaða tilfinningar vekur það þegar fólk er ekki hjálpsamt í aðstæðum sem við ætlumst til að fólk sé það? Takið dæmi.

4. Er hægt að vera of hjálpsamur? Eða hjálpsamur í röngum aðstæðum?

- C. Skapandi vinna með hjálpssemi

Finnið upp nokkur dæmi um hjálpssemi sem breytist í afskiptasemi og er ekki vel þegin.

D. Kennari endursegir 12. kafla

E. Verkefni um dygðir í kaflanum

Hjálpssemi má skilja sem það að aðstoða manneskju sem þarf á aðstoð að halda. Hvaða persónur sýna hjálpssemi/ekki hjálpssemi í 12. kafla Gísla sögu og hvernig lýsir hún sér?

Gildi þess að nota dygðaorðaforðann við lestur Gísla sögu er ekki gildi orðaforðans sem slíks. Aukinn orðaforði er ekki markmið þess að lesa frásagnarlistaverk eins og Gísla sögu. Bókmenntirnar hafa sitt eigið gildi og markmiðið er því frekar að lesa þær út frá þeim fjölmörgu (siðfræðilegu) sjónarhornum sem þær bjóða upp á. Ég held að það sé grundvallaratriði að orðaforðinn nýtist til þess að opna upp sögu eins og Gísla sögu, til þess að kveikja áhuga nemenda, tengja nemendur við hana og til að þeir nái að skilja hana betur. Niðurstöður úr rannsóknarverkefni um siðferðilegt uppeldi á unglिंगastigi grunnskóla sýndu einnig að þessi leið virtist virka til aukins skilnings á Laxdæla sögu (Atli Harðarson o.fl., 2018). Hins vegar getur kennsla á siðferðilegum hugtökum einnig leitt til aukins orðaforða og greiningarhæfni nemenda sem þeir geta beitt við úrlausn margvíslegra álitamála.

Að öðlast vald á orðaforða um dygðir og lesti er mikilvægur þáttur í siðferðisþroska hvernar manneskju og gerir hana hæfari til að taka þátt í samræðum um siðferðileg álitamál og þar með að hafa áhrif á sína eigin velferð og velferð samfélagsins alls (Atli Harðarson o.fl., 2018; Róbert Jack, 2018a, 2018b).

Orðaforðinn sjálfur er síðan aðeins einn hluti bókmenntakennslu, að auki er t.d. nauðsynlegt fyrir kennara að virkja ímyndunarafl nemenda, veita tilfinningum þeirra og gildismati athygli og leyfa þeim sjálfum að leita að svörum.

SIÐFERÐILEG SJÁLFSPEKKING

Tilfinningar, geðshræingar og frjáls vilji

Það er ekki sjálfgefið að geta séð heiminn með augum annarra, sett sig í spor persóna og fundið fyrir hluttekningu, sorg, gleði, samúð og andúð. Til þess að byggja upp þennan hæfileika er mikilvægt að segja ungum nemendum áhugaverðar sögur á það líflegan, myndrænan og hrifandi máta að þeir nái að lifa sig inn í þær. Þegar vel tekst til tekur ímyndunaraflið völdin, heill heimur verður til í huga nemenda og þeir *verða* nánast að sögupersónunum. Þeir lifa inni í söguheiminum og það er ekki bara mikilvægt heldur líka nóg. Þegar nemendur eldast gerum við þær kröfur að þeir séu ekki aðeins dagdreymendur bókmennta heldur einnig greinendur þeirra. Þegar þeir hafa náð að lifa sig inn í söguna viljum við að þeir geti fjarlæggt sig aftur og séð söguna utan og ofan frá. Þannig geta þeir velt fyrir sér eiginleikum persónu og skapgerð, aðstæðum hennar og umhverfi, samfélagsgerð og menningu. Við viljum ekki aðeins vekja upp samhygð heldur einnig efla dómgreind nemenda.

Til þess er gott að staldra við staði þar sem reynir á persónuna að velja rétt. Hvað gæti persónan gert í þessum aðstæðum sem hún lendir í, hefði hún getað gert eitthvað öðruvísi? Hvaða afleiðingar hafði hegðun hennar? Hefði ég gert eitthvað öðruvísi, ef ég hefði verið í hennar sporum? Mikilvægur hluti siðfræðilegrar bókmenntakennslu er hinn

frjálsi vilji og að það er alltaf val og yfirleitt hafa athafnir persóna afleiðingar í samræmi við hegðun þeirra.

Í mörgum ævintýrum er valið auðvelt; hvort viltu vera lata systirin eða þessi iðjusama? Sú lata fékk yfir sig skítaslettu og missti tána í lokin en sú iðjusama var gulli stráð, fékk prinsinn á hvíta hestinum og var hamingjusöm til æviloka. Slík ævintýri eru líklega einkum til þess gerð að rækta með börnum góða siði og góða breytni, einkum dugnað, heiðarleika og samviskusemi, miskunnsemi og hjálpsemi, og forða þeim frá iðjuleysi, sjálfselsku og illgirni. Þannig eru ævintýrapersónurnar fyrirmyndir eða víti til varnaðar og atburðarásin segir til um hvað beri að varast og hvaða afleiðingar góð eða slæm hegðun hafi, sem er yfirleitt einfaldlega annaðhvort makleg málagjöld eða sætur sigur. Þannig er bein innræting í siðferðisdómum óþarfi. Börnin máta sig við mismunandi persónur (í huga sér eða í leik) og velja sér sjálf fyrirmyndir, og þau vilja reyndar yfirleitt vera sú góða, hugrakka og duglega.

Í Íslendingasögunum eru hlutirnir ekki svona einfaldir. Persónurnar eru margbrotnar, yfirleitt ekki algóðar eða alvondar, þær eru ef til vill eins og mannlífið yfirleitt, bæði góðar og vondar og hafa bæði góða og vonda eiginleika, dygðir og lesti. Hin siðferðilegu álitamál eru því örllítið snúnari og svörin á sama hátt loðnari, sem hæfir eldri nemendum að takast á við (Bohlin, 2005).

Eftir að Súrssystemin höfðu flúið Noreg og flust búferlum til Íslands má segja að fjölskylduharmleikurinn endurtaki sig með afdrifaríkum afleiðingum fyrir tilfinningar og framtíð Þórdísar. Afbrýði Þorkels út í Véstein, mág Gísla, verður til þess að Vésteinn er drepinn í launvígi í skjóli nætur og Gísli sér sig knúinn til hefndar. Hann svarar í sömu mynt og drepur Þorgrím goða, bandamann Þorkels, eiginmann Þórdísar systur sinnar. Þar sem ekki er vitað hver banamaðurinn er fær Þörkur, bróðir Þorgríms goða, seiðmann til að leggja álög á þann sem drap bróður hans. Álögin kváðu á um að „enginn [á landinu gæti] á neinn hátt aðstoðað þann mann sem drap Þorgrím goða þó að menn vildu rétta honum hjálparhönd“ (*Gísla saga*, 2017, bls. 50).

Mikilvægt er fyrir okkur sem lesendur að taka afstöðu til allra þeirra höfðingja sem viku sér undan því að aðstoða Gísla í þessum erfiðu aðstæðum, þrátt fyrir mikla burði til þess, efni og stöðu, í stað þess að líta á vangetu þeirra sem óumflýjanlega í ljósi áлага. Þannig getum við metið það svo að Þorgerður, móðir Gests Oddleifssonar, sé hjálpsöm og góðviljuð, Bóthildur ambátt ósérhlífin og hugrökk og leiguliðinn Ingjaldur í Hergilsey rausnarlegur. Allt það fólk sem á minnst hagar sér stórmannlega en lítilmennska einkennir Þorkel og hina höfðingjana. Siðferðilegi lærdómurinn varðar einnig það hvort fólk þurfi að vera í góðri stöðu, efnun og aðstæðum til að rétta hjálparhönd eða hvort góður hugur og sterk réttlætiskennnd ráði þar meiru um.

Með því að líta ævinlega á það sem raunverulegt val sem persónur gera í bókmenntum örvum við hugsun og dómgreind nemenda og gefum þeim dæmi um hegðun sem er til eftirbreytni eða alls ekki, um orsakir og afleiðingar skapgerðar okkar, eiginleika og athafna. Þannig geta persónur í Íslendingasögunum verið fyrirmyndir í gjörðum sínum eða víti til varnaðar, sem er ekki síður möguleiki í sögu eins og Gísla sögu.

Það er nefnilega ekki síst áhugavert að velta fyrir sér persónum Íslendingasagnanna vegna þess hversu „mennskar“ þær eru og breyskar. Breyskar persónur eru til þess fallnar að fá okkur til að hugsa um okkur sjálf, styrkleika okkar og veikleika. Þannig geta

nemendur speglað sig í persónueinkennum sögupersónanna og borið hegðun þeirra og afleiðingar hennar saman við það sem þau hefðu gert eða óskað sér að hafa gert. Þannig fá nemendur samúð með persónunni eða andúð á henni, eða jafnvel hvort tveggja í senn. Hin siðferðilegu álitamál eru nefnilega oft full af togstreitu. Það er t.d. auðveldlega hægt að hafa samúð með Gísla á flóttanum en jafnframt andúð á illvirkinu sem hann framdi gagnvart systur sinni, eða á hinn bóginn skilning á gjörðum hans í því samfélagi sem hann bjó í en samt sem áður andúð á því hvað hann tekur hefndarskylduna alvarlega. Um leið fá nemendur innsýn í framandi samfélag og auka skilning sinn á eigin siðferði, geðshræringum og gildismati.

Áhersla mín og áhugi á Þórdísi í Gísla sögu hefur líklega eitthvað að gera með samsafn eiginleika minna. Og reyndar er það ekki fyrr en ég leyfi persónu eins og Þórdísi að tala til minna eigin tilfinninga, hugsana, skoðana, gilda, reynslu og þekkingar sem sagan lifnar við og verður áhugaverð. Í því ljósi les ég síðan Gísla sögu, og kemst ekki hjá því.

Nemendum nútímans, kannski einkum stúlkum, kann líka að þykja það undarlegt að Gísli skuli skipta sér af ástamálum systur sinnar. Hann telur sig hafa sýnt systur sinni umhyggju og segist hafa lagt sig fram um að verja heiður hennar. Honum finnst hún ósanngjörn (með því að koma upp um hann) á meðan nútímamanneskju gæti þótt hann vera ósanngjarn og skeytingarlaus um tilfinningar systur sinnar, jafnvel litið á hann sem miskunnarlausan varðhund feðraveldis.

Þetta er eitt dæmi um eiginleika sjálfins sem hefur runnið okkur í merg og bein með sjálfbræðis- og kvenfrelsisbaráttu síðustu alda. Saga okkar og menning mótar afstöðu okkar og þannig getum við auðvitað leitað til sagna eins og Gísla sögu með nýjar spurningar og ný áhugamál og felld yfir þeim nýja dóma. Í því samhengi gæti blossað upp í okkur reiði við yfirlýsingu Barkar um að „köld [séu] kvennaráð“ Þórdísar þegar hún segir honum að Gísli sé morðingi bróður hans. Það var jú ekki hún sem lagði á ráðin um þessi launvíg. Okkur gæti líka fundist það makleg málagjöld þegar Auður, kona Gísla, slær Eyjólf með peningapýngjunni eftir að hann hafði bæði hótað henni öllu illu og reynt að múta henni til að koma upp um felustað Gísla. Hugrekki hennar sem konu sem stendur uppi í hárinu á illmenni vegi því upp á móti ofbeldinu sem hún sjálf beitir, og ætti í raun að vera jafn illa séð í nútímasamfélagi þar sem reglan er að leysa skuli málin með orðum en ekki ofbeldi. Þetta er svo hægt að rökræða með nemendum.

Þannig ræður tíðarandinn að hluta til geðshræringum okkar og gildismati (Taylor, 1989; Woolf, 1928/2017). Þegar ég ræddi við nemendur mína um tækifærismennsku og ágirnd Þorgríms goða á dýrmætum veggjöldum sem Vésteinn gaf Gísla og fleyg ummæli Þorkels, „allt kann sá er hófið kann“, komst ég að því að nemendum mínum var orðið hófsemi ekki tamt. Það samræmist reyndar fyrri tilfinningu minni fyrir þekkingu unglunga á þessu orði og niðurstöðum úr rannsókn um siðferðilegt uppeldi (Atli Harðarson o.fl., 2018). Þegar ég velti þessu fyrir mér með krökkunum sagði ein stúlkan: „Ég held að hófsemi fari að komast aftur í tísku – vegna loftslagsbreytinga.“ Í kjölfarið veltum við því fyrir okkur hvort það væri skynsamlegt að vera hófsamur og í hvaða samhengi. Af hverju heimspekingar hefðu talið hófsemi svona eftirsóknarverða dygð í gamla daga og hvað Þorkell hefði meint með því að sá kynni allt, sem kynni hófsemi. Átti hann við að það væri sérstaklega erfitt og krefðist sjálfsaga að vera hófsamur?

Þótt nemendur geti speglað sig í sögupersónunum er ekki þar með sagt að sú speglun þurfi að vera nærgöngul. Það má jafnvel halda því fram að vangaveltur um hegðun og breytni sögupersóna úr fjarlægri fortíð gefi mun meira ráðrúm fyrir siðferðilegar vangaveltur en ef samtímaatburðir eða nemendur sjálfir væru í kastljósinu. Kosturinn við persónur í bókmenntaverki er einmitt fjarlægðin og að umræður um verkið eru ekki bundnar við fyrirfram gefin svör heldur gefa þær færi á ýmsum sjónarmiðum og túlkunum á texta og atburðum. Það er einnig mikilvægt til að fá nemendur til að hugsa sjálfa um texta og draga sínar eigin ályktanir af honum (Atli Harðarson, 2018; Bohlin, 2005; Ólafur Páll Jónsson, 2018).

Ég minnst þess þegar einn nemandi minn sagði upp úr eins manns hljóði þegar hún var að glíma við siðferðilegar spurningar í Íslendingasögu: „Ætli ég sé langrækin?“ Síðan horfði hún hugsi út um gluggann. Því fylgdu svo sem engin svör og ekki mitt eða annarra nemenda að trufla vangavelturinn eða svara spurningunni. Það er heldur ekkert víst að við hefðum komist að neinni niðurstöðu um það hvort hún væri langrækin, það hafði jafnvel ekki reynt mikið á það þar sem hún var svo ung. En einmitt þess vegna var kannski mikilvægt að spurningin fengi að vakna óþvingað; hún hefur val um hvert hún vill stefna í lífi sínu, hvort henni finnst t.d. eftirsóknarverðara að temja sér langrækni eða andstæðu hennar, fyrirgefninguna. Í þessu felst einnig að eiginleikar okkar séu ekki óbreytanlegir heldur sé hægt að móta þá og breyta sjálfum sér. Þannig var það skilningur á orðaforðanum sem notaður er til að ræða bókmenntirnar sem hjálpaði stúlkunni að spyrja spurninga um sjálfa sig, velta fyrir sér eigin tilfinningum, tilhneigingum og gildismati (leita sjálfsþekkingar) og breyta sjálfri sér meðvitað.

Í skólastofunni gætum við til dæmis velt fyrir okkur hversu langan tíma það þurfi að taka manneskju að fyrirgefa til að teljast vera langrækin, hvort það sé hægt að fyrirgefa allt, hvort sumir láti valta yfir sig í sífelldri eftirgjöf og auðsveipni á meðan aðrir séu helteknir af hefnigirni. Þá er gott að fara frá nemendum sjálfum og hugsa um sögupersónur þar sem hefnigirnin er stundum svo djúpstæð og afdrifarík að hún getur jafnvel kostað mannlíf. Og eftirsjáin eftir því átakanlegri.

Gísli hafði drepit tvo ástmenn Þórdísar, Bárð, vonbiðil hennar í Noregi, og Þorgrím goða, eiginmann hennar á Íslandi, til að verja heiður og mannorð fjölskyldu „sinnar“. Þar sem um launvíg var að ræða vissi Þórdís ekki hver banamaður eiginmanns hennar var fyrr en Gísli kom upp um sig í bundnu máli eftir átök í knattleik þar sem Þórdís var áhorfandi. Hún réð vísuna strax, hvort sem það var ætlan bróður hennar eða ekki að horfast í augu við systur sína, afleiðingar gjörða sinna (launvíg taldist illvirki og varðaði skóggang) eða örlög sín (með því að segja víginu á hendur sér) með þessum orðum. Enginn annar veitti þeim eftirtekt. Eftir þó nokkra umhugsun rauf Þórdís þögnina og trúði nýjum eiginmanni sínum, Berki, bróður Þorgríms heitins, í fyllstu einlægni fyrir sannleikanum og kom um leið upp um litla bróður. Börkur tók þessu hins vegar illa, sakaði hana um bæði lygar og kaldlyndi, líkast til aðallega af því að hann vildi ekki berjast við bróður hennar sjálfur, en lét í kjölfarið aðra menn hundelta Gísla fram í rauðan dauðann. Það má segja að hefnigirni hafi ráðið þegar Þórdís sagði Berki frá vísu bróður síns. En í lok sögunnar fylltist hún, að því er virðist, eftirsjá yfir því að hafa komið upp um hann og verið þannig sjálf völd að dauða hans. Til þess að auka enn á óhamingju hennar yfir þessu hlutskipti vildi Börkur, eiginmaður hennar (sem virðist hafa verið með eindæmum heimskur og kaldlyndur),

bjóða banamanni bróður hennar til veislu sem hann ætlaðist til að Þórdís myndi útbúa. Þórdís launaði banamanninum með því að veitast að honum með hans eigin sverði og notaði í kjölfarið tækifærið til að segja skilið við Bök.

En hvaða reynslurök hníga að því að aukin þekking á siðferðilegum eiginleikum og færni í að ræða um flókin siðferðileg vandamál í tengslum við Gísla sögu efli siðferðisþroska nemenda og geri þá meðvitaðri um sitt eigið siðferðilega sjálf? Fyrir því er engin fullvissa. Að bókmenntaverk geti haft raunveruleg og varanleg áhrif á manneskju er mögulegt og kannski ekki ólíklegt en á hvaða hátt, hversu meðvitað það er og hvenær það kemur í ljós á lífsleiðinni veltur á lífsreynslu hvers og eins. Ef til vill er ekki hægt að ætlast til meira en að slík kennsla sé líkleg til að efla siðferðilega sjálfsþekkingu sumra nemenda.

Ég spyr stundum nemendur mína hvað þeim finnist þau hafa lært af lestri bókmennta-verka og ég hef einnig gert það með Gísla sögu. Ein stúlka sagði að þannig byggi hún sig undir að lesa fleiri Íslendingasögur í framhaldsskóla. Önnur sagði að sér hefði þótt skemmtilegt að gera leikþætti úr sögunni, en hún hafði leikið senuna þar sem hin skapstóra og orðljóta Álfdrís á Haugi hlammar sér ofan á Gísla í rúminu til að fela hann fyrir óvinunum. Hún stefnir á að verða leikkona í framtíðinni. Sú þriðja sagði að sér hefði fundist áhugavert að lesa um stöðu kvenna á þessum tíma og hún væri fegin því hvað heimurinn „hef[ði] breyst mikið“. Einn drengur sagði að sér fyndist Gísla saga hundleiðinleg og allir unglingar á höfuðborgarsvæðinu væru sammála sér um það, hins vegar fyndist honum áhugavert að læra um dygðir og lesti. Annar sló um sig með hinum fleygu ummælum Þorkels þegar hann fyllti diskinn sinn af eftirrétti á hátíðisdegi í skólanum: „Allt kann sá er hófið kann!“ Sá þriðji sagði að sagan hefði vakið athygli hans á því að hann þyrfti stundum að horfa á sjálfan sig og spyrja sig: „er ég að gera vel í lífinu?“

LOKAORÐ

Rannsóknarspurningin sem ég hef leitað svara við er:

Hvernig hjálpar Íslendingasaga unglingum að skilja sitt eigið siðferði?

Forsenda fyrir því að saga eins og Gísla saga höfði til okkar er að hún tali til okkar eigin sjálfs. Ég hef dregið fram persónu Þórdísar Súrsdóttur í þessari greinargerð en sagan er margslungin og fjöldi persóna og atburða sem hægt er að leggja áherslu á í bókmenntakennslu Íslendingasögu fyrir unglinga.

Til þess að tengja nemendur við Gísla sögu og hjálpa þeim að skilja sögupersónurnar er mikilvægt að draga fram tilfinningar nemenda og gildismat. Hvað vekur hjá þeim samúð með sögupersónu og hvað fyllir þau andúð? Hvað finnst þeim eftirsóknarvert og hvað vekur hjá þeim skömm? Undan hverju sviður og yfir hverju er glaðst? Nemendur, eins og allar manneskjur, eru tilfinningaverur og ef þeir ná að tengja eigin tilfinningar, geðs-hræringar og gildismat við sögupersónur, gjörðir þeirra og val eiga þeir auðveldara með að setja sig í þeirra spor. Það er hægt að móta og breyta siðferðilegum eiginleikum en fyrst þarf að bera kennsl á þá, skilja þá og ræða og til þess þarf orð og hugtök. Nemendur þurfa því skilning á siðferðilegum orðaforða og hugtökum til þess að geta rætt um bókmenntirnar og sögupersónurnar á siðferðilegan hátt.

Um leið gagnast þessi nálgun þeim til að skilja sitt eigið innra og ytra líf. Í þessu felst möguleiki á að öðlast siðferðilega sjálfsþekkingu og móta (okkur) sjálf (okkar) sem hlýtur að vera grundvöllur menntunar og uppeldis í lýðræðislegu menntakerfi (sem byggist á því að nemendur séu gerendur í eigin námi og eigin lífi).

Innræti fólks og tilfinningalíf verður ekki mótað í eitt skipti fyrir öll og það er líkast til sífelld vinna og ævilöng að verða dygðug manneskja. Ég held að bókmenntir eins og Gísla saga feli í sér möguleika og tækifæri til að þróa og styrkja sjálfsþekkingu nemenda ef þeir nálgast þær með hið sammannlega að leiðarljósi og tengja þær við bæði tíðaranda sinn og eigið gildismat. Með því að setja okkur í spor persóna og lesa söguna út frá persónunum, eiginleikum þeirra og geðshræringum getum við speglað okkar eigið líf og samfélag og skoðað hvernig þessar tilhneigingar stýra athöfnum og gjörðum fólks um leið og þær koma upp um innræti þess, gildi og siðferði. Þannig er bókmenntakennsla tækifæri til siðferðilegs uppeldis og siðferðilegrar sjálfsþekkingar.

HEIMILDIR

- Aristóteles. (1995). *Siðfræði Nikomakkosar* (Svavar Hrafn Svavarsson þýddi). Hið íslenska bókmenntafélag.
- Atli Harðarson. (2010). Inn við beinið: Um sjálf og sjálfsþekkingu. *Hugur*, 22, 198–210.
- Atli Harðarson. (2018). Ógæfa Bolla Þorleikssonar: Hugleiðing um hvernig Laxdæla saga leggur til spurningar fyrir lesanda sinn en svarar þeim ekki. *Sérriit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. https://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/02.pdf
- Atli Harðarson, Ólafur Páll Jónsson, Róbert Jack, Sigrún Sif Jóelsdóttir og Þóra Björg Sigurðardóttir. (2018). Laxdæla saga og siðferðilegt uppeldi í skólum. *Sérriit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. http://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/01.pdf
- Ármann Jakobsson. (2015). *Illa fenginn mjöður: Lesið í miðaldatexta*. Bókmenntafræðistofnun; Háskólaútgáfan.
- Beck, I. L., McKeown M. G. og Kucan, L. (2013). *Bringing words to life*. The Guilford Press.
- Bohlin, K. E. (2005). *Teaching character education through literature: Awakening the moral imagination in secondary classrooms*. Routledge Falmer.
- Braidotti, R. (1991). *Patterns of dissonance*. Polity Press.
- Braidotti, R. (2011). *Nomadic subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. Columbia University Press.
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory* (2. útgáfa). Sage.
- Creswell, J. W. og Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five approaches* (4. útgáfa). Sage.
- Danielsson, T. (2008). On the possibility of an oral background for Gísla saga Súrssonar. Í E. Mundal og J. Wellendorf (ritstjórar), *Oral art forms and their passage into writing* (bls. 29–41). Museum Tusulanum Press.
- de Beauvoir, S. (1965). *The prime of life*. Penguin Books.
- de Beauvoir, S. (2018). *The ethics of ambiguity*. Open Road integrated media, Inc. (frumútgáfa 1947).

- Descartes, R. (2001). *Hugleiðingar um frumspeki* (Þorsteinn Gylfason þýddi og ritaði inn- gang og skýringar). Hið íslenska bókmenntafélag.
- Eiríkur Rögnvaldsson. (1990). Orðstöðulykill Íslendinga sagna. *Skáldskaparmál*, 1(1), 4–61. <https://timarit.is/page/6482220#page/n55/mode/2up>
- Eiríkur Rögnvaldsson. (1995). A concordance to old Icelandic texts and its lexicographic value. *Nordiske studier i leksikografi*, (3). <https://tidsskrift.dk/nsil/article/view/19635>
- Elísabet af Bæheimi, Masham, D. C. og Astell, M. (2017). *Konur í heimsspeki nýaldar* (Þóra Björg Sigurðardóttir þýddi og ritaði inngang og skýringar). Hið íslenska bókmennta- félag.
- Freyja Birgisdóttir. (2016). Orðaforði og lestrarfærni: Tengsl við gengi nemenda í lesskilningshluta PISA. *Sérrit Netlu 2016 – Um læsi*. http://netla.hi.is/serrit/2016/um_laesi/04_16_laesi.pdf
- Gísla saga* (endursögn Ragnars Inga Aðalsteinssonar). (2017). Menntamálastofnun.
- Kristján Jóhann Jónsson og Ásgrímur Angantýsson (ritstjórar). (2018). *Íslenska í grunn- skólum og framhaldsskólum*. Háskólaútgáfan.
- Kristján Kristjánsson. (2010). *The self and its emotions*. Harvard University Press.
- LaRusso, M., Kim, H. Y., Selman, R., Uccelli, P., Dawson, T., Jones, S., Donovan, S. og Snow, C. (2016). Contributions of academic language, perspective taking, and complex reasoning to deep reading comprehension. *Journal of Research on Educational Effec- tiveness*, 9(2), 201–222. <https://doi.org/10.1080/19345747.2015.1116035>
- Lög um grunnskóla nr. 91/2008.
- Mennta- og menningarmálaráðuneyti. (2016). *Aðalnámskrá grunnskóla: Almennur hluti 2011: Greinasvið 2013* (3. útgáfa).
- Nation, P. (2013). Designing reading tasks to maximise vocabulary learning. *Applied Research on English Language*, 3(1), 1–8.
- Ólafur Páll Jónsson. (2018). Laxdæla sem fóður fyrir gagnrýna hugsun. *Sérrit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. http://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/06.pdf
- Roessingh, H. (2016). Academic language in K-12: What is it, how is it learned, and how can we measure it? *BC TEAL Journal*, 1(1), 67–81. <https://doi.org/10.14288/BCTJ.V11I.235>
- Roessingh, H. og Elgie, S. (2009). Early language and literacy development among young English language learners: Preliminary insights from a longitudinal study. *TESL Canada Journal/Revue TESL du Canada*, 26(2), 24–45. <https://doi.org/10.18806/tesl.v26i2.413>
- Róbert Jack. (2018a). Dygðir, siðferði og siðferðisþroski: Að nota Íslendingasögur til mannkostamenntunar. *Sérrit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. https://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/09.pdf
- Róbert Jack. (2018b). Dygðirnar í Laxdæla sögu: Efniviður fyrir mannkostamenntun. *Sérrit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. https://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/10.pdf
- Róbert Jack. (2018c). *Siðferði og dygðir Laxdæla sögu*. <https://klb.mms.is/klb/laxdaela/siferi-og-dygir-laxdla-sogu-robert-jack/>
- Róbert Jack og Þóra Björg Sigurðardóttir. (2021a). *Siðferði og dygðir í Gísla sögu: Kennslu- leiðbeiningar*. Menntamálastofnun.

- Róbert Jack og Þóra Björg Sigurðardóttir. (2021b). *Siðferði og dygðir í Gísla sögu: Verk-efnahefti*. Menntamálastofnun.
- Schott, R. M. (ritstjóri). (2010). *Birth, death, and femininity: Philosophies of embodiment*. Indiana University Press.
- Sigríður Ólafsdóttir, Freyja Birgisdóttir, Hrafnhildur Ragnarsdóttir og Sigurgrímur Skúla-son. (2017). Íslenskur orðaforði og lesskilningur nemenda með íslensku sem annað mál: Tengsl við móðurmálskennslu. *Glæður, fagtímarit Félags íslenskra sérkennara*, 27(1), 35–51.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard University Press.
- Vésteinn Ólason. (1993). Inngangur; Íslendingasögur og þættir. *Íslensk bókmenntasaga II*. Reykjavík [2. útg. 2006].
- Walker, D. I., Thoma, S. J., Jones, C. og Kristján Kristjánsson. (2017). Adolescent moral judgement: A study of UK secondary school pupils. *British Educational Research Journal*, 43(3), 588–607. <https://doi.org/10.1002/berj.3274>
- Woolf, V. (2017). *Orlando* (Soffía Auður Birgisdóttir þýddi). Opna (frumútgáfa 1928).
- Þóra Björg Sigurðardóttir. (2018). Siðfræði í bókmenntakennslu. *Sérarit Netlu 2018 – Bókmenntir, listir og grunnþættir menntunar*. https://netla.hi.is/serrit/2018/bokmenntir_listir_menntun/11.pdf

Greinin barst tímaritinu 6. september 2020 og var samþykkt til birtingar 26. apríl 2023.

UM HÖFUNDINN

Þóra Björg Sigurðardóttir (thorsi@hi.is) er doktorsnemi við Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Hún hefur fjallað um siðferðilegt uppeldi, lýðræði og heimspekileg skrif kvenna á fyrri öldum í skrifum sínum.

MORAL EDUCATION AND SELF-KNOWLEDGE IN THE SAGA OF GISLI

ABSTRACT

The article discusses teaching of the Icelandic Saga of Gisli from a moral approach. On the one hand, attention is directed towards the importance of moral imagination to put oneself in the shoes of characters and relate to their situations, and on the other hand, towards moral concepts and vocabulary to shed light on the virtues and vices of characters. It is also considered whether this can help young people understand literary texts and, at the same time, help them gain an opportunity to understand themselves better.

The research question sought to be answered is:

1. How does an Icelandic saga help teenagers understand their own morality?

To answer this question, the results of a research project on the Saga of Laxdæla, which took place in 2016–2019 in collaboration with Icelandic teachers in three primary schools in Iceland, are consulted. In particular, the interviews with teachers and their experiences of teaching Icelandic sagas and parallel teaching materials on virtue ethics.

Based on the experience of a previous project on the Saga of Laxdæla, a new set of teaching materials was prepared for the Saga of Gisli. These materials incorporated findings from recent research on children's language development and concept teaching, intending to increase the time spent on vocabulary before it was used to analyse the story. The materials were then tested in literature teaching with teenagers.

I also draw on my own teaching as an Icelandic and philosophy teacher at upper elementary school for the past decade, the testing of teaching materials and teaching approaches with my students and my experience through Waldorf pedagogy of teaching through creative work as well as the importance of moral imagination in literature teaching. However, the theoretical foundations of this article are theories about the self and moral concepts/virtue ethics.

The self is a centuries-old philosophical subject still under debate. In the philosophy of education, the moral emphasis and potential of students to develop their selves have been the basis of character and virtue education. The self is shaped by factors such as intuition and personal characteristics, position and experience, emotional life, thoughts and knowledge, environment, history of ideas, and culture. These factors are reflected in our tendencies, emotions, and values, which become clear to ourselves and others in our behaviour.

The main idea in moral education is that, even though it is not a simple matter, it is possible to shape our feelings and emotions with increased knowledge, discussion and debate about how we want to be and become. Furthermore, if we want to change or improve ourselves, it is possible (with self-discipline, time and habit...), although it may require much effort.

How does this relate to Icelandic sagas such as the Saga of Gisli? One prerequisite for a story such as the Saga of Gisli to appeal to us is that it speaks to our own selves. To connect our feelings and values to such a Saga, we need to connect (ourselves) to it.

In order to connect the students to the Saga of Gisli and help them understand the characters, it is important to bring out their feelings and values. What makes them sympathise with a character and what not? What do they find desirable, and what makes them feel ashamed? What do they agonise over, and what do they rejoice over? Students, like all human beings, are emotional beings, and if they can connect their feelings and emotions to characters in the saga and their actions and choices, it is easier for them to put themselves in their shoes. It is possible to shape and change these feelings, but first, they need to identify them, understand them and discuss them, and for that, they need words and concepts. Students, therefore, need an understanding of moral vocabulary and terms to be able to discuss the literature from a moral perspective.

At the same time, this approach helps them understand their inner and outer life. This includes the possibility of gaining self-knowledge and shaping their selves, which must be the foundation of education and upbringing in a democratic education system (which relies on students being agents in their own learning and their own lives).

People's instincts and emotional life will not be moulded once and for all, and it takes constant work and a lifetime to become a virtuous person. I think literature such as the Saga of Gisli contains potential and opportunities to develop and strengthen students' self-knowledge. By putting ourselves in the shoes of the characters and reading the sagas based on the characters, their attributes and moods, we can mirror our own lives and society. This way, teaching literature is an opportunity for moral education and self-knowledge.

Keywords: moral education, The Saga of Gisli, teaching literature, self-knowledge, moral virtues

ABOUT THE AUTHOR

Póra Björg Sigurðardóttir (thorsi@hi.is) is a PhD student at the School of Education, University of Iceland. Her publications include work on moral education, democracy and female philosophers of the past.